

nélkül történeti jellegűek, és elméleti általánosításokba nem bocsátkoznak, ez a tanulmány a politológiai irodalomban gyakori absztrakciós konstrukciókra emlékeztet. Példáit sem csak a térségből, hanem a világ minden részéből veszi. A történelmi hagyományokból és a nemzetközi szervezetek politikájából kiindulva prognózisa szerint régióinkban olyan nemzeti vagy etnikai demokráciák kialakulása várható, amelyek a kisebbségeket nem nyomják el, sőt külön kulturális jogokat biztosítanak számukra, ám államalkotó társnemzetként nem ismerik el őket. A kisebbségek öngazgatása területi vagy egyéb alapon ebből következőleg nem megengedett, s az állam iránti lojalításu-

kat a többség folyamatosan kétségbe vonja. Példaként Ukrainára, Szlovákiára, Horvátországra és Romániára utalt, de – ismereteink szerint – utalhatott volna a balti államokra és Szerbiára is.

A kötet fedőlapját – a Komp-Press Kiadó legtöbb kiadványához hasonlóan – Könczey Elemér színes grafikája díszíti. Ennek absztrakt szimbolikája a recenziens számára ugyanazt sugallja, mint amiről Romsics tanulmányai szólnak: többség és kisebbség, állam és régió bonyolult viszonyrendszere újabb kori történelmünkben folyamatosan távol volt és ma is távol van attól, amit harmonikusnak nevezhetnénk.

Sipos József

„MINDEN VAN KÖZTÜNK”

Schein Gábor – Szűcs Teri (szerk.):

„Zsidó” identitásképek a huszadik századi magyar irodalomban

■ Nagyszabású munkát jelentetett meg az ELTE Eötvös Kiadója: a „Zsidó” *identitásképek a huszadik századi magyar irodalomban* című kötet húsz tanulmánya olyan 20. századi és kortárs műveket, illetve írói életműveket vizsgál, melyekben a zsidó identitáshoz való viszony reprezentálódik valamilyen formában. A tanulmányok szerzői közt találunk régóta publikáló, idősebb szakembereket és fiatal irodalomtörténészeket, sőt doktorandusokat is. A szerkesztők – Schein Gábor és Szűcs Teri – a kötet előszavában egyrészt indokolják a címbeli „zsidó” szó idézőjeles használatát, másrészt pontosítják az „identitásképek” fogalmát. Úgy vélik, a „zsidó” szó mind a hétköznapi, mind a tudományos nyelvhasználatban a legveszélyesebb szavak egyike, melynek „alig feltérképezett örvénylése” alapvetően befolyásolta és befolyásolja a magyar történelem alakulását és a személyes emberi sorsokat. A szerkesztők felfogásában – s nyilvánvalóan a tanulmányok szerzőiében is – a „zsidó” olyan folyamatosan változó, összetett társadalmi-pszichológiai „identitáskonstrukció”, mely különféle identifi-

kációs mintázatokba ágyazódva, azoktól elválaszthatatlanul jelenik meg. A kötet célja, hogy bemutassa, milyen poétikai-retorikai eljárások révén jelentődik meg ez a bonyolult identitásképek a választott alkotásokban. A szerkesztők hangsúlyozzák, hogy a bemutatott írók „zsidóságával” nem kívánnak foglalkozni, ahogy azal sem, hogy az egyes szerzők meglévő – vagy épp hiányzó – „zsidó” identitástudata miként befolyásolta alkotói énjüket és irodalomtörténeti helyüket.

A vizsgált művek és életművek kiválasztásának nemcsak esztétikai, hanem számos más – történeti, szociológiai, pszichológiai és egyéb – szempontja is volt, ezért kevésbé ismert vagy irodalomtörténeti szempontból kevésbé jelentősnek tartott alkotások, illetve szerzők is megtalálhatók a kötetben. A kép egyáltalán nem teljes – teszik egyértelművé a szerkesztők –, számos olyan alkotó és probléma kimaradt, akinek és aminek helye lett volna még a kötetben; nem szerepelnek olyan elemzések sem, melyek a különféle antiszemita diskurzusok által létrejött identitásképekkel foglalkoznának. A kötet ta-

nulmányai azonban – hangsúlyozza a két szerkesztő – csak a kezdetét jelenthetik egy további alapos kutatómunkának, mely többek közt az itt nem tárgyalt, hiányzó identitásalkotó tényezőket is figyelembe veszi.

Kronologikus sorrendben haladva Erdős Renée 1915 és 1929 között keletkezett *Ősök és ivadékok* című tetralógiájának vizsgálatától (Mészáros Zsolt tanulmánya) ível a kötet Kószeg Ferenc műveinek – *K. történetei*, 2009, *Múltunk vége*, 2011 – Szűcs Teri által írt elemzéséig. A tárgyalt szerzők között szép számban vannak alig vagy kevéssé ismert alkotók: a két háború közti korszakból Pap Károly vagy Zsolt Béla neve cseng talán ismerősebben a már szinte elfeledett Markovits Rodion vagy Körmenyi Ferenc nevéénél, de a vészkorszakban vagy a háború után született művek, illetve szerzők többsége sem tekinthető különösebben ismertnek. (Nem véletlen, hogy a Magyar Narancs *Elsüllyedt szerzők* című kitűnő sorozatában bemutatott írók közül jó néhányal találkozhatunk a kötetben.)

Ám akár ismert, akár ismeretlen a vizsgált szerző vagy mű, az identitás problémájának mikéntjére koncentrált elemzések mindegyike tartogat meglepetéseket az olvasó számára; a tanulmányok egymásutánja pedig drámai képet fest a különböző identitásstratégiákban megnyilvánuló, sok esetben kudarcos önazonosság-keresésekről.

Az első elemzésből például kiderül, hogy Erdős Renée önéletrajzi regénytetralógiájának főszereplője sikertelenül próbálja szubjektumában összeegyeztetni a „zsidó” és a „keresztény” szellemiséget kora magyarságtudatával. A tanulmány konklúziója, hogy Erdős műve, melyben számos antiszemita toposz is megjelenik, arra az „identifikációs kényszerpályára” reflektál, amelybe a hazai zsidóság szorult a húszas-harmincas években. Keresztény és zsidó szellemiség összeegyeztetésének másféle, de szintén kudarcos útja jelenik meg Pap Károly novelláiban és *Azarel* című regényében – az író munkáival két szerző, Gintli Tibor és Clara Royal is foglalkozik –: a megmerevedettnek érzett zsidó hagyomány átértelmezésével, Jézus tanításának befogadásával próbál Pap Károly egy „átváltozott” zsidó identitást megteremtteni hősei számára.

Zsolt Béla 1935-ben írt *Kínos ügy* című művében a regényt elemző Jablonczay

Tímea szerint már a harmincas évek faszálódó Magyarországnak nyugtalanító kérdései jelennek meg. Az elemzés azt a regénybeli folyamatot mutatja be, melynek eredményeképp a „zsidó” testi sebként, stigmaként jelöli meg viselőjét, s e megjelöltség miatt a főhős már nem képes önmagát egységként tapasztalni, énje „darabokra török”.

Schiller Erzsébet az első magyar világhírű könyv, a *Szibériai garnizon* írójának, a világhírből a teljes ismeretlenségbe hulló Markovits Rodionnak a pályaképét rajzolja meg. A tanulmány az 1939-ben megjelent, az avasi zsidó közösség világról írt *Reb Áncslí* című novelláskötetet elemzi részletesebben: a novellákban elemzi részletesebben: a novellákban az elbeszélő sorsközösséget vállal a falubeli ortodox zsidókkal, holott – mutat rá a tanulmány – Markovits korábbi műveiben a zsidósággal való azonosulás nyomai nemigen lelhetők fel. E kései novellákban viszont – teszi hozzá a tanulmány írója – az író „mintha megérezte volna e közösség végőráját”, s ennek a világnak kívánt volna emléket állítani.

A harmincas években rendkívül népszerű Körmenyi Ferenc három regénynek bemutatásával Deczki Sarolta a *middlebrow* kategóriájába tartozó műveket választott elemzése tárgyául. A jórészt sztereotip megoldásokat és sablonos szereplőket felvonultató regények vizsgálata nem haszon nélküli a mai olvasó számára, győz meg minket Deczki írása: ha nem is árnyalt, de pontosabb képet kaphatunk e művekből a hazai asszimilálódott zsidók sorsáról, akikre az egyre inkább tért nyerő szélsőjobboldali gondolkodás ráerőszakolja a számukra nem sokat jelentő zsidó önazonosságot.

A „zsidó” identitással „birkózó” hősök után Kelemen Ágnes Katalin írásában Bálint Györgyről olvashatunk, aki magát sohasem határozta meg zsidóként, és nem is írt a „zsidókérdésről”; a neves publicista univerzális humanizmusából következően csak azokban az ügyekben hallatta a hangját – olvashatjuk a tanulmányban –, melyekben a lelkiismerete miatt volt érdekelt, s azokban nem, amelyekben születése miatt volt érintett. A harmincas évek népi-urbánus vitájába is érintettsége miatt nem kapcsolódott bele, ahogy barátai, Radnóti és Vas István sem. Ugyanakkor nem szakította meg a kapcsolatot nagypolgári szüleiével – a tanulmány e kapcsolat ismertetéséhez felhasznál

nálja az édesapa, Bálint Ármin mindmáig kiadatlan, rendkívül izgalmas naplójának részleteit. Bálint György – mint az köztudott – sorsának tragikusra fordulását antifaszizmusa mellett zsidó származása miatt sem kerülhette el.

Németh Andornak viszont a második zsidótörvény nyilvánosságra hozatala után sikerült elhagynia Magyarországot, s az emigrációban fejezte be a *Kafka és a zsidó titok* című könyvét – ez a mű áll a Tverdota György által írt tanulmány középpontjában. Németh Andor Kafka zsidóságát központi kérdésnek tartja, és e szempontból is értelmezi a Kafka-műveket, miközben az európai modernség irányzataival is párbeszédben áll. Az 1947-ben francia nyelven megjelent munka viszont Magyarországon, a „népi demokrácia” korában nem jelenhetett meg, így hatást sem gyakorolhatott a hazai olvasókra.

Az 1947-től a *Szabad Nép* irodalmi rovatát vezető Keszi Imre pályaképéről Scheibner Tamás tollából olvashatunk elemzést: a tanulmány nem a „rettegett” ítézt, hanem a harmincas években még a népiekhez csatlakozó, zenekritikusként induló Keszinek a zsidóság „közvetítő” szerepéről és a különböző intellektuális hagyományok összeegyeztetéséről vallott nézeteit vizsgálja – hozzátéve, hogy az ötvenes évekre az „utópiák igézetébe” került Keszi keveset őrzött meg ezekből az eszmékből.

Szilágyi Zsófia iskolaregényeket, illetve az iskola világát is megjelenítő műveket, Szép Ernő *Hetedikbe jártam*, Kosztolányi Dezső *Aranysárkány*, Móricz Zsigmond *Forr a bor* és Szabó Magda *Abigél* című műveit vizsgálja. A háború előtti regényekben a kiközösítésnek és a zsidó–magyar együttélés konfliktusainak számos nyomát találja, az *Abigél* kapcsán viszont megállapítja: a mű hamis és idilli képet fest a második világháború alatti zsidóüldözésről, vagyis a Kádár-korszakra jellemzően nem létezőnek tekinti a problémát.

Bár 1945 után születtek olyan memoárok és önéletrajzi jellegű munkák, melyek a háború alatti eseményekkel vagy a holokauszttal foglalkoztak, e művek közül viszonylag kevés került be az irodalomtörténeti kánonba, állapítja meg György Péterre hivatkozva Lengyel Imre Zsolt, aki az irodalomtörténeti összefoglalókban szintén nem szereplő *Fehér ke-*

nyér című regényt, Sásdi Sándor 1946-ban megjelent művét elemzi. A tanulmány szerint Sásdi faluban játszódó regénye arra tesz kísérletet, hogy szimbolikusan újraalkossa a holokauszt előtti világot, s hogy a „paraszt”, a „zsidó”, az „úr” ne egy homogén csoport tagjaként jelenítődjön meg, hanem bonyolult, sokszor egymásnak ellentmondó identitásalakító tényezők „szétszálazhatatlan” egységként, rámutatva a fenti elnevezések pontatlanságára.

Szép Ernő *Emberszag* című regénye szintén egy „megelőző világrend perspektívájából” tekint a holokausztra. Turi Tímea tanulmánya meggyőzően mutatja be, hogy Szép Ernő „naív retorikája” miként válik erkölcsi alapállássá és politikai állásfoglalássá a regényben; a munkaszolgálatba sorolt emberekre rácsodálkozva állapítja meg például az elbeszélő, hogy „minden van köztünk”, s a különbségek aprólékos számbavételének gesztusa egyértelmű lázadásként értékelhető a holokauszt homogénizáló logikájával és gyakorlatával szemben. Turi Tímea az *Emberszag* és Kertész Imre *Sorstalansága* között több rokon vonást is kiemel: mindkét műben megjelenik az unalomban eltöltött időszakok kínzó üresjáratainak megjelenítése és annak felismerése, hogy a munkaszolgálatba, koncentrációs táborba hurcolt emberek számára a gondolkodástól való megfosztottságuk történetük és sorsuk elvesztésével fenyeget.

Kisantal Tamás Kertész Imre 2000-es évekbeli szövegeiben azt a folyamatot mutatja be, melynek során az író megpróbált elszakadni az őt kisajátítani és/vagy kiközösíteni igyekvő stratégiáktól, és a rárótt szerepeket elutasítva új identitást alkotott magának: a közép-európai zsidó író identitását, mely „csak saját magát, illetve az egyetemes kulturális eszményeket képviseli”.

K. Horváth Zsolt tanulmányának középpontjában a munkaszolgálatos Mérei Ferenc és Mérei Vera levelezése áll. A házaspár levelezőlapjait – melyeket ugyan túlzás lenne irodalmi alkotásoknak nevezni, de az identitáskép reprezentációjára valóban alkalmasak – elemző írásmű azt tárja fel, hogy a leküzdött nehézségekről és jövővel kapcsolatos tervekről szóló üzenetek miként járultak hozzá a szörnyűségek elviseléséhez, és váltak a túlélés egyik eszközévé a Mérei házaspár számára.

A holokauszt irodalmi megjelenítésével több tanulmány is foglalkozik. Hevesi Judit a „hiány elbeszélésének” a motívumait mutatja be Székely Magda *Éden* című visszaemlékezésében; Marczišovszky Anna pedig Mándy Stefánia *Egy halott álmaiból* című Auschwitz-prójáját elemzi érzékenyen, melynek során bemutatja a Tábor Béla és Szabó Lajos által fémjelzett, Mándy körüli szellemi kört is. E kör tagjai számára a zsidó identitás felvállalása természetes volt, ahogy a zsidóüldözésről való beszéd sem számított tabunak, holott a cionista vezetők 1949-es letartóztatását követően a holokauszt nyilvános emlegetése lehetetlenné vált. A kör tagjai szerint viszont Auschwitz „a legfontosabb tény”, melyhez meg kell találni a megszólaltatásához szükséges új nyelvet – Mándy Stefánia szürreális és reális motívumokból szőtt prózaverse e nyelv létrehozására tesz kísérletet A magyarországi zsidóüldözésre való emlékezés és a szóval és képpel történő ábrázolás lehetőségét – illetve lehetlenségét – vizsgálja Lénárt Tamás tanulmánya, mely Márton László *Árnyas futca* című regényét veti össze az *Órizd meg ...* című albummal. Pór Péter nagyszabású elemzésében pedig a zsidó sorsot „versek(be) író” Beney Zsuzsa „önmitikus személyének és poétikájának” belső alakulástörténetéről olvashatunk.

Urbán Csilla Dalos György *A körülmeletélés* című regényéről szóló elemzésében az ötvenes évek világa jelenik meg, amikor is a zsidók áldozat voltát, a zsidókérdést nem létezőnek kellett tekinteni; a regény gyerek főhőse ebben a világban próbál a különféle identitásmintázatok közt eligazodni. Az 1956 előtti hivatalos pártpolitika minden identitásképző tényezőt felszámoló jellegéről és a „zsidó”-nak a nyilvános diskurzusból való kiiktatásáról a Kószeg Ferenc visszaemlékezéseit vizsgáló kötetzáró tanulmányban is szó esik. Szűcs Teri az emlékezet formáit és lehetőségeit tárja fel Kószeg munkáiban; elemzésének végső konklúziója, hogy az író számára a zsidóság olyan tág fogalmat jelent, melybe rengeteg „identitásvariáció, életmód és álláspont” fér bele; emellett úgy véli, Kószeg írásainak alapvető állítása, hogy „versengő diskurzusok” helyett átjárásra van szükség a saját és a más identitás(ok), traumaemlékezetek és múltnarratívák között.

Aki a *Zsidó identitásképek...* összes tanulmányát elolvassa, a szerkesztői

szándéknak megfelelően meglehetősen színes képet kap a 20. századi identitáskonstrukciók összetettségéről, belső viszonyairól. Ez a kép nemcsak a vizsgált alkotások, életművek sokféleségének köszönhetően lesz gazdagon árnyalt, hanem a tanulmányírók különböző elemzési módszereinek köszönhetően is.

Nem mintha nem fogalmazódnának meg kérdések az olvasóban egy-egy írásmű kapcsán, de a kellően elszántak és kitartóak megtapasztalhatják, hogy ezekre a kérdésekre gyakran egy másik tanulmány olvasása során kapnak választ.

Mindezek ellenére maradnak megválaszolatlan kérdések. Például nem tűnik minden esetben indokoltnak az a szerkesztői alapvetés, mely a művekben megjelenő identitáskonstrukciókról mintegy leválasztja írójuk identitásképet. Miközben érthető az a szerkesztői szándék, mely visszautasítja a „zsidó” valamiféle esszencialista értelmezését, az a kijelentés, hogy a kötet nem vizsgálja az egyes alkotók esetleges „zsidó” identitásának szerepét alkotásaikban, különösen a háború előtti korszak szerzőit tekintve nevezhető túlzásnak. Hisz már a kötet első, Erdős Renée-vel foglalkozó tanulmányában azt olvashatjuk, hogy az Erdős-regény egyik jelenetében az író saját zsidóság-dilemmáját ábrázolja – de Pap Károly, Markovits Rodion és más alkotók művei kapcsán is sok szó esik a szerzők identitásproblémáiról. Mindezt persze bonyolítja, hogy vannak olyan tanulmányok, melyekben a tárgyalt szerzőről részletes pályaképet kapunk, egyes írásokban alkotó és/vagy műve hatástörténetéről is olvashatunk, más tanulmányok viszont valóban „csak” műelemzéssel foglalkoznak. Ezekkel a „hiányokkal” nyilván maguk a szerkesztők is tisztában vannak, hiszen hangsúlyozzák, hogy a kötetben bemutatott identitásmintázatok „hagyományképző szerepét”, történeti változatait még további kutatásoknak kell feltárniuk.

Egy bizonyos: a *Zsidó identitásképek...* tanulmányait olvasva számos meglepetésben lesz részünk, elfeledett szerzőket és műveket fedezhetünk fel újra. S arról is hatatosan győz meg minket ez a kötet, hogy a különböző identitások és szövegvilágok közti „átjárás” képességére mindannyiunknak szükségünk van.

Bodnár Zsuzsa